

GINTARAS KABELKA

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

KARINGASIS ATEIZMAS LIETUVOS SOVIETINIAME MARKSIZME

The Militant Atheism
in Lithuanian Soviet Marxism

SUMMARY

The paper deals with the methodological contradictions characterized by Marxist atheism principles in Soviet Lithuania: it is shown that the concept of militant atheistic propaganda in Stalinist period, which was understood as the ideological struggle against class enemies, was slowly displaced by the Marxist critique and historical researches concerning religion, as one of the phenomenon belonging to superstructure (i.e. ideology). The theoretical sources of these views are presented concisely. It is argued that the militant atheism (I. Zaksas, A. Gaidys, J. Mačiulis et al.) overestimates the principle of partisanship and epistemic roots of religion, denies any positive impact of religion on society and culture, focuses on practice of propaganda, and provides poor conceptual argumentation. The programmatic attempts to renew the principles of militant atheism are deliberated.

SANTRAUKA

Straipsnyje atskleidžiamos marksistinio ateizmo sovietmečio Lietuvoje metodologinių principų prieštaros: parodoma, kad stalinistinio laikotarpio karingosios ateistinės propagandos, kaip ideologinės kovos su klasiniais priešais, sampratą pamažu keitė religijos kaip vieno iš antstato reiškinių (t. y. ideologijos) marksistinė kritika ir raidos tyrimai. Glaustai supažindinama su šių nuostatų kilme. Teigiama, kad karingajam ateizmui (I. Zaksas, A. Gaidys, J. Mačiulis ir kt.) būdingas tendencingumas, partiškumo principo, religijos gnoseologinių šaknų sureikšminimas, bet kokio pozityvaus religijos poveikio visuomenei ir kultūrai neigimas, orientacija į praktinę propagandinę veiklą, skurdi teorinė argumentacija. Aptariami programiniai bandymai atnaujinti karingojo ateizmo nuostatas, parodomi jų teoriniai ir ideologiniai šaltiniai.

RAKTAŽODŽIAI: Lietuvos filosofija, marksizmas, sovietinis laikotarpis, ateizmas, religija.

KEY WORDS: Lithuanian philosophy, marxism, soviet period, atheism, religion.

IVADAS

Lietuvos sovietologai yra nemažai tyrinėję sovietmečio ateistinę propagandą, jos kūrimo ir vykdymo mechanizmus. N. Putinaitė veikale *Nugenėta pušis* (2015), aptardama sovietinio ateizmo tendencijas ir jų politinį kontekstą, išplėtojo „propagandos“ (arba „pragmatikos“) ir „dogmatikos“, arba „dogminės ideologijos“, perskyrą:

ateizacijos politikoje vyravo politiniai pragmatiniai tikslai. Buvo siekiama visuomenę atriboti nuo religinių praktikų, ją atitraukiant nuo Bažnyčios ir patraukiant į valdžios pusę. Dogminis ideologinis ateizmas kaip materialistinės pasaulėžiūros formavimas tebuvo pasitelkiamas kaip viena iš priemonių pragmatiniam tikslui siekti. Jis labiausiai buvo diegiamas mokyklose ir aukštosiose mokyklose, tačiau kiekvieną dešimtmetį vis rečiau formuluojamas kaip visuomenės ateizacijai paranki priemonė. <...> vykdam ateizaciją kai kurios pragmatinės priemonės buvo linkusios „dogmatizuotis“ (Putinaitė 2015: 31–32).

Autorė pažymi, kad 1954–1955 m. įvyksta ateistinės propagandos posūkis dogminės ideologijos link: siekta bendrai kovoti su marksistinės-lenininės ideologijos nukrypimais, gręžiamasi prie pirminių (?) šaltinių. Drauge buvo švelninamas ankstesnis propagandinis žodynas atsisakant karinės „priešų“ ir supriešinančios retorikos naikinant dogminę ideologiją užklojusį pragmatinį propagandinį sluoksnį (žr. ten pat: 70, 78). Ateizmo propagandoje tai reiškėsi kaip įžeidžių įvardijimų kunigų bei tikinčiųjų atžvilgiu atsisakymas (nuo antibažnytinės-antiklerikalinės buvo pereinama prie religinės pasaulėžiūros kritikos). Taip

pat N. Putinaitė brėžia centrinės ir vietinės valdžios perskyrą teigdama, kad centras palaikė dogminės ideologijos, o vietos valdžia – propagandos priemones:

[Vietos valdžios] veiklos laisvė reikėsi ne tiek dogminės ideologijos, kiek propagandiniuose rėmuose. Dogminei ideologijai propagandą „paėmus“ į savo rankas, neliko ir laisvės. <...> 1956 m. propaganda vėl išsilaisvina iš dogmatikos. Nuo tada prasideda ir naujas vietos tarybinės ateizacijos etapas. <...> Vietinis pragmatinis interesas į šalį nustumia ideologinės dogmatikos pretenzijas (ten pat: 78–79).

N. Putinaitės tyrimas leidžia identifikuoti marksistinio ateizmo svarbią kontroversiją, tačiau palieka keletą neaiškumų: „dogminės ideologijos nuostata“ lieka konkrečiai neapibrėžta, taip pat ne iki galo aišku, kuo konkrečiai grindžiama propagandinė nuostata ir kaip klostėsi šių priešingų nuostatų santykiai ilgesniuoju laikotarpiu. Iš aptariamo veikalo galime suprasti, kad „dogmatikos“ vyravimas truko labai trumpai (maždaug 1954–1956 m.), o vėliau vėl viršų paėmė „pragmatinis interesas“. Tačiau konkretesnė dalyko analizė neleidžia daryti tokios skubotos išvados.

Taigi šiame straipsnyje sieksime nuodugniau išplėtoti pristatytą problemine situaciją: konkrečiau apibrėžti minėtas ateizmo metodologines nuostatas, eksplikuoti svarbiausius jas sudarančius konceptualius marksizmo principus, glaustai supažindinti su jų klostymusi Lenino ir Stalino laikų Sovietų Sąjungoje bei su tolesne jų raida sovietmečio. Taip pat mėginsime nagrinėti keletą ryškesnių karingojo ateizmo atvejų soviet-

mečio Lietuvos akademinių filosofų marksistų tekstuose bei aptarti devintojo dešimtmečio bandymus „reanimuoti“ karingą ateizmą formuluojant naujus (tiksliau, naujai pakartojant seniai žinotus) jo programinius tikslus. Reikia pabrėžti, kad čia nagrinėjami ne pačios ateistinės propagandos kūriniai (brošiūros, viešų paskaitų medžiaga, publicistiniai straipsniai ir pan.), kurių autoriai buvo įvairaus išsilavinimo ir kompetencijų ateizmo propagandininkai, bet ateizmo metodologinė sąmonė – aukštesnis ir konceptualesnis, filosofinis lygmuo, kuriame svarstyti ateizmo esminiai principai, jo pobūdis ir paskirtis ir kurio plėtojai – profesionalūs filosofai marksistai. Taip bandoma iš dalies užpildyti esamų sovietologinių tyrimų (kurių autoriai daugiausia dėmesio skyrė ateizmo socialinei kultūrinei sklaidai ir poveikiui

bei ateizmo konstravimo politiniams aspektams) paliktą spragą. Kartu reikia pažymėti du dalykus: pirma, profesionalūs filosofai nebuvo vieninteliai ir visiškai savarankiškai minėtosios ateizmo metodologijos formuotojai, „virš jų“ dar buvo partijos ideologai, nužymėję strategines ir formaliai privalomas ateizmo nuostatas ir kryptis. Antra, filosofų marksistų bendrija nebuvo vienalytė: greta ištikimai partijos gairėmis besivadovavusių ir jas retransliavusių visada buvo ir tokių, kurie tas gaires vienaip ar kitaip apeidavo ar netgi joms iš dalies oponuodavo. Dėl šios priežasties oficiali partijos linija ateizmo klausimais niekada visiškai nesutapo su filosofų marksistų darbų turiniu, taigi ir šių darbų raida skyrėsi nuo partijos ateistinės politikos raidos, pavaizduotos sovietmečio Lietuvą tyrusių kultūros istorikų darbuose.

SOVIETINIO ATEIZMO NUOSTATŲ GENEZĖ, RAIDA IR TURINYS

Aptariant sovietinio ateizmo kontroversiškų nuostatų ištakas ir siekiant suvokti platesnį probleminį kontekstą, verta atkreipti dėmesį į Vakarų sovietologų atliktus tyrimus, kuriuose atskleidžiamos XX a. trečiojo–šeštojo dešimtmečių sovietinio ateizmo raidos ypatybės. Ši raida iš esmės sutampa su žymaus sovietologo J. M. Bochensio jau išskirtais sovietinės filosofijos etapais, skiriasi tik atskirų laikotarpių ribos: 1917–1921 m. – „karinio komunizmo“ laikotarpis; 1921–1941 m. – diskusijų ir plataus masto ateistinės propagandos laikotarpis; 1941–1954 m. – „miręs“ laikotarpis; nuo 1954 m. – produktyvusis laikotarpis. Karinio komunizmo laikais

ateizmas buvęs ne teorinis, o praktinis, pasireiškęs teroru prieš dvasininkiją. 1921 m. V. Leninas paskelbė ateistinės propagandos programines užduotis: nuodugni ateistinės literatūros (ypač XVIII a. prancūzų materialistų) įvairiomis kalbomis analizė, jos vertimai į rusų kalbą; antireliginės propagandos darbo nuolatinis peržiūrėjimas ir gerinimas; sąsajų tarp buržuazijos klasinių interesų ir religijos demonstravimas; gamtos mokslų laimėjimų panaudojimas prieš religiją ir materializmo naudai; G. Hegelio dialektikos sisteminės studijos materializmo požiūriu (žr. Beemans 1967: 235). Taip prasidėjo antrasis marksistinio ateizmo laikotarpis, trukęs iki 1941 m. Ši

pirmoji, lenininė, ateizmo programa apima ir pragmatinius, ir teorinius aspektus, tačiau labiau linkusi į karingojo ateizmo pusę. Kai kurie jos punktai intensyviai įgyvendinti Lietuvoje ir pokario metais, ir vėliau: čia daug leista prancūzų materialistų ir kitų šalių ikimarksistinių ateistų vertimų, laikytasi klasių kovos principo, nuolat „gerinta“ ateistinė propaganda; partijos ideologų nutarimuose ne kartą kartotas reikalavimas ateistinei propagandai panaudoti mokslo laimėjimų sklaidą. Galima teigti, kad karingoji ateizmo pakraipa visais sovietmečio laikotarpiais išsaugojo lenininę dvasią (kaip matysime toliau, tai paliudija ir dažnas karingųjų ateistų rėmimas V. Lenino teiginiais).

1921–1926 m. vyko diskusija apie ateistinio darbo turinio ir metodų pagerinimą, padariusi įtaką tolesnei sovietinio ateizmo raidai. J. Jaroslavskis oponavo S. Polidorovui ir M. Kostelioviskiui, kurie palaikė itin griežtą („kietą“) ateistinio darbo kryptį. Pastarieji neigė ateizmo ir religijos istorijos bei kilmės tyrimų reikšmę (kuria pabrėžė J. Jaroslavskis) laikydami juos beprasmybišiais naujajame komunistiniame pasaulyje, atmetė J. Jaroslavskio pasiūlytą skirtingų religinių grupių diferenciaciją pagal jų išpažinėjų skaičių ir pagal santykį su sovietiniu režimu. Pasak S. Polidorovo ir M. Kostelioviskio, ateistinės propagandos esmę sudaro atskleidimas ryšio tarp religijos ir išnaudotojų klasių interesų bei religinių apeigų ir dvasininkų šmeižimas ir slopinimas. Šiems tikslams įgyvendinti jie pasiūlė įkurti kaimuose „antireligines diktatūras“, sudarytas iš miesto karingųjų proletarų-ateistų (žr. Beemans 1967: 236). Nesunku suprasti, jog tokia ateizmo

nuostata pagrįsta brutalių klasių kovos principu, tai „pasaulio pertvarkymo“ idėjos karikatūriška realizacija be jokios teorinės argumentacijos. Partijos CK 1926 m. galiausiai išsprendė šį ginčą J. Jaroslavskio naudai, pasmerkdamas subjektyviojo veiksnio nepaisymą ateistinėje propagandoje ir perspėdamas dėl darbininkų „proletarinio aristokratizmo“ prieš valstietiją pavojų (žr. ten pat: 236). Taigi karingoji praktinė ateizmo kryptis kuriam laikui buvo priversta nusileisti nuosaikesnei teorinei. 1928–1940 m. SSRS išleistos 1832 ateistinės propagandos knygos bendru 140 mln. tiražu, iš jų filosofiniu lygmeniu vadinamojo mokslinio ateizmo problematika nagrinėta tik 41 knygoje. Pažymėtina, kad dauguma šių veikalų skirta religijos kilmėi ir istorijai, jie rėmėsi F. Engelso veikalu *Ankstyvosios krikščionybės istorija*. Likusios filosofinio lygmens ateistinės knygos – daugiausia XVIII a. prancūzų materialistų veikalų vertimai (žr. ten pat: 238). Taigi nors šiuo laikotarpiu vyko arši ateistinė veikla, tačiau nebuvo išplėtotą nuosekli ateizmo teorija, o propaganda buvo labai menkai metodologiškai pagrįsta.

Jaroslavskio–Polidorovo ginčas parodo to laikotarpio ateizmo prieštarumą: nors galutinis jo tikslas buvo vienas (ateistinė visuomenė), tačiau strategijos ir taktikos pasiskirstė į du požiūrius, kuriuos galima pavadinti „determinizmu“ ir „voliuntarizmu“. Šią perskyrą preliminariai galima susieti su fundamentaliu skirtumu tarp požiūrių į socialines ir epistemologines religijos šaknis. Deterministai rėmėsi svarbia K. Marxo įžvalga, kad religijos esminė priežastis yra iškreiptos žmogaus egzistavimo socialinės ekonominės sąlygos (taigi svarbiau-

siomis laikomos religijos socialinės šaknys), ir kai šios antagonistinės sąlygos ištaisomos panaikinus klases, ekonominių išnaudojimą ir skurdą, religija neišvengiamai nunyksta pati. Šis istoriškai būtinas procesas daugių daugiausia reikalingas pedagoginės ateizmo pagalbos; visa kita padarysiamą visuomeninės raidos dėsniams. Voliuntaristai, nors ir pripažino minėtąjį K. Marxo principą, bet labiau akcentavo karingąją ateistinę V. Lenino stiliaus taktiką. Jų manymu, kovą su religija reikia tęsti konkrečiame Rusijos kontekste; nepakanka socialiniams dėsniams leisti veikti savaime: ten, kur progresui trukdo religijos atgyvenos, jas reikia aktyviai šalinti. Negana to, kadangi epistemologinės religijos šaknys nuolat egzistuoja žmogaus mąstyme, tai komunistų partija, kaip mokslinio socializmo avangardas, yra įpareigota vis ryžtingiau darbuotis naikinant religines iliuzijas ir pašalinant viską, kas galėtų suaktyvinti šį pažinimo proceso esminį trūkumą (žr. Beemans 1967: 239).

Nors ir determinizmo, ir voliuntarizmo kraštutiniai variantai buvo pasmerkti partijos CK, vis dėlto nuosauki voliuntaristinė ateizmo kryptis ilgainiui įsigalėjo Sovietų Sąjungoje. Tokia išvada atitinka anksčiau aptartus N. Putinaitės teiginius apie propagandinės ateizmo nuostatos įsitvirtinimą. Nesunku suprasti, kad propagandinė nuostata atitinka „voliuntarizmą“, arba „karingąją ateizmą“, o „dogminė-ideologinė“ – determinizmą.

1941 m. prasidėjus SSRS karui su Vokietija valdantieji greitai suvokė, kad religija gali būti ramstis ir motyvas kovoje su priešais, todėl ateistinė propaganda beveik visiškai sustojo, o po karo atsinaujino labai lėtai. Taigi nors mokslinis ate-

izmas nuo pat pradžių buvo reklamuojamas kaip esminė istorinio materializmo (sovietinio marksizmo visuomenės teorijos) dalis, tikrovėje iki 1954 m. tai buvo poleminės ir politinės agitacijos bei propagandinės veiklos sritis.

Bandant apibūdinti šių ateizmo nuostatų raidą postalininėje Lietuvoje, galima atkreipti dėmesį į vieno svarbiausių komunistų partijos ideologų Genriko Zimano prisiminimus (1984), kuriuose jis gana tiksliai apibūdina partijos požiūrius į ateistinę propagandą ir jų kaitą. Vienas tų požiūrių atitiktų aukščiau aptartąjį deterministinį – kritikuoti religiją apskritai (kaip ideologiją, visuomeninės sąmonės formą, taigi, pasak N. Putinaitės, „dogmiškai-ideologiškai“; tai kartu ir partijos reikalavimas, išsakytas 1954–1955 m. N. Chruščiovui įsitvirtinant valdžioje). Kitas požiūris yra karingasis-propagandinis – aštriai (t. y. tendencingai ir brutaliai) kritikuoti konkrečios religijos konkrečius pasireiškimus (tai būtų minėtasis „tikinčiųjų jausmų įžedinėjimas“, klero ir apeigų kritika). G. Zimanas savo asmeninę poziciją išsako aptakiai: viena vertus, jis pritaria partijos linijai, jog augant liaudies išsilavinimui, derėtų konceptualiau kritikuoti religiją (ir konstatuoja šios linijos įsivyravimą ateizme); kita vertus, G. Zimanas neslepia asmeninės simpatijos „konkrečiai kritikai“, praktinei ateistinei kovai, netgi ironiškai pašiepia „draugus, reikalaujančius religiją kritikuoti tik ideologiškai“:

kai kurie mūsų draugai reikalavo kritikuoti tiktai pačią religiją, jos ideologijos principus, neliečiant bažnyčios politikos ir kunigo <...>. Kai kurie draugai taip įsismagindavo, kad reakcinių kunigų demaskavimą lygino su religininkų metodais. <...>

kova prieš religiją ir bažnyčią, pasikeitus masių nuotaikai ir ypač augant visuomenės, taip pat ir tikinčiųjų, idėjiniam lygiui, *vis labiau perėjo iš politinės sferos į ideologinę. Ši nesulaikoma procesą* [kursyvas mano. – G. K.] lėmė tiek kintančios ekonominės, socialinės sąlygos, tiek – antra vertus – nuolatinis partijos ideologinis darbas (Zimanas 1984: 287–288).

Ši partijos ideologo išvada, atrodytu, neatitinka N. Putinaitės teiginio apie propagandinės nuostatos įsitvirtinimą. Norint konkrečiau atsakyti į šį klausimą pirmiausia reikėtų skirti du ateizmo plėtotės lygmenis: pirmasis yra politinis oficiozinis – tai partijos ideologinės propagandinės direktyvos, taip pat ateizmo vadovėliai ir plačiajai publikai skirtos brošiūros, kur taip pat reikšta oficialiai reikalaujama kryptis. Taigi šiame lygmenyje karingoji propagandinė ateizmo nuostata niekada neišnyko ir, nors dažnai buvo derinama su nuosaikesniu ir konceptualesniu požiūriu, tačiau visada buvo svarbesnė už pastarąjį. O antrajame, akademinų tekstų lygmenyje, aki-vaizdi G. Zimano nužymėta tendencija – nuo politikos (arba praktikos, kovingumo) ideologijos link, kuri šiuo atveju suprastina kaip marksizmo istorinio materializmo kategorijų visumą, taigi tam tikro nuosaikumo, konstruktyvumo, konceptualumo link.

Remiantis išdėstytais samprotavimais ir juos papildant, galima būtų konkrečiau apibrėžti ir plačiau eksplikuoti jau aptartas ateizmo pozicijas. Pirmoji – karingasis ateizmas, ateistinės propagandos kaip ideologinės kovos su klasiniais priešais samprata. Ji pagrįsta politiniais interesais ir dėl to mažai tesirūpina teorinės argumentacijos nuoseklumu.

Marksizmas siekė papildyti filosofinę tradiciją pereidamas nuo teorijos į tikrovę, nuo filosofinės interpretacijos į politinį veiksmą. Šiam tikslui marksizmas ne tik naujai apibrėžė pagrindinius mąstymo būdus ir kategorijas, bet taip pat ir jų verifikacijos lygmenį: jų pagrįstumą nustato istorinė situacija ir proletariato veikimas. Čia esama tęstinumo nuo ankstyvojo K. Marxo pateiktos proletariato, kaip kapitalistinės visuomenės objektyvios tiesos, sampratos iki sovietinio marksizmo „partiškumo“ sąvokos (Marcuse 1952: 9).

Taigi karingojo ateizmo esminiai principai yra šie: *partiškumas*, arba klasių kovos principo perkėlimas į teorinį (ateizmo metodologijos) lygmenį – religija esanti išnaudotojų klasių ideologija, tad kova su ja yra klasių kovos sudedamoji dalis:

Mokslinis ateizmas – partinis mokslas. Nuosekliai argumentuota religijos kritika mokslinis ateizmas padeda tikintiesiems suvokti religinio pasaulėvaizdžio antimokslinį pobūdį, religinės ideologijos nepriimtinumą komunizmo kūrėjams. <...> Pagaliau mokslinis ateizmas yra aštrus ideologinis ginklas, nukreiptas prieš komunizmo priešus, kurie savo reakcinę politiką vis dažniau dangsto iš pažiūros nekaltomis formomis, tarp jų ir religinėmis (*Mokslinio ateizmo pagrindai* 1986: 10).

Šiuo atveju partiškumo principas patenka į vadinamąjį ydingąjį loginį ratą: pasak anksčiau cituoto H. Marcuse's, šį principą verifikuoja pati istorinė situacija ir konkreti veikla, o šios situacinės veiklos teorinis pagrindas ir turįs būti tas pats principas, kuris pasirodo esąs tuščias formalus reikalavimas kovoti su priešiškomis klasėmis; *kaip* konkrečiai kovoti – paliekama nuspręsti konkretiems kovotojams. Taigi iš to kyla *kovingumas*, bekompromisiškumas, tendencin-

gumas, kai kada ir „revoliucinė“ smurtinė veikla (nemaža dalis karingojo ateizmo atstovų įvairiais sovietmečio laikotarpiais buvo represinių struktūrų talkininkai susidorojant su neparankiais dvasininkais ar tikinčiaisiais):

Mokslinis ateizmas idėjiškai kovoja ne prieš kurią nors vieną ar kelias religijos atmainas, o prieš religiją apskritai, prieš visas jos formas ir apraiškas. Jis kritikuoja ne atskiras religijos dogmas, o religinę pasaulėžiūrą apskritai. Jo kritika *nuosekli ir be kompromisų*, jis *niekada nedaro nuolaidų* religinei ideologijai ir *nepalieka jokių vilčių* [visur kursyvas mano. – G. K.] religijos gynėjams (ten pat: 7).

Religijos gnoseologinių šaknų reikšmės pabrėžimas: religijos prielaidos išsąknijusios mentaliniuose procesuose, su jomis reikia aktyviai kovoti propagandiškai.

Istoriškumo principo neigimas ir iš jo kylantis absoliutus religijos pozityvumo neigimas: „...iš esmės religija vaidina negatyvų vaidmenį ir kad ji *niekada, jokių atžvilgiu* [kursyvas mano. – G. K.] nebūna pažangi“ (ten pat: 19). Tai reiškia, kad religija interpretuojama pagal išankstinę priešiškos ideologijos dogmą neatsižvelgiant į marksistinę istorijos, kaip visuomeninių ekonominių formacijų kaitos, sampratą.

Ryškiausi karingojo ateizmo reiškiniai tarp Lietuvos filosofų marksistų – I. Zakšas, A. Gaidys, J. Mačiulis, A. Balsys ir

kiti. Antroji nuostata – religijos, kaip vienos iš ideologijos (susvetimėjusios sąmonės) antagonistinėje visuomenėje formų, kritika ir raidos analizė. Jos esminiai principai (čia juos tik glaustai paminėsime, nes jie nėra šio straipsnio objektas) yra tokie: determinizmas (religija sąlygojama ekonominės bazės ir jos pavidalų kaitos: kol egzistuoja antagonistinės formacijos, tol egzistuos ir jų iškreipta sąmonė – religija); istoriškumo, arba konkretaus istorinio požūrio, preferavimas, iš kurio kyla kai kada pozityvaus istorinio religijos vaidmens pripažinimas; minėtų nuostatų sąlygotas partiškumo, klasių kovos principų atsisakymas, ignoravimas, apėjimas ir netgi atvira kritika. Žymiausi šio ateizmo varianto (jį sąlygiškai galima vadinti „nuosaikiuoju“, „konstruktyviuoju“ ar „deterministiniu“) atstovai – J. Ažubalis, A. Lozuraitis, J. Repšys, J. Barzdaitis, J. Minkevičius ir kiti. Jų darbus analizuosime kitame straipsnyje, čia paliesime tik tuos jų esminius aspektus, kurie reikalingi karingojo ateizmo specifikai atskleisti. Jo atstovai savo ganėtinai skurdų conceptualių priemonių arsenalą visu pajėgumu panaudodavo tiesiogiai (rečiau netiesiogiai) kritikuodami „nuosaikiuosius“, todėl toliau aptarsime ryškesnius, dažnai poleminius, karingojo ateizmo darbus.

KARINGOJO ATEIZMO TEORINIAI IŠPUOLIAI

Kai kuriuose karingojo ateizmo darbuose kritikuojamos beasmenės deterministinio ateizmo tendencijos. Antai A. Čedavičius, dar 1962 m. pristatydamas ir komentuodamas partijos ideolo-

gines direktyvas ateistinės propagandos klausimais, aiškiai laikosi karingųjų ateizmo nuostatų, smerkiančių bet kokią propagandos „abstraktumą“, t. y. su praktika nesusijusių marksistinių kate-

gorijų ir sampratų (religijos kaip visuomeninės sąmonės formos) analizę. „Ši propaganda, kaip mokė V. Leninas, neturinti būti abstrakti. Ateistinės propagandos rezultatai, veiksmingumas ir ugdomasis vaidmuo būsią tuo aukštesni, kuo glaudžiau ji bus susieta su gyvenimu, su komunizmo statybos praktika“ (Čedavičius 1962: 19). Čia akivaizdžiai priekaištaujama deterministams reikalaujant kritikuoti konkrečius religinius prietarus parodant jų žalingumą gyvenimui, naujajai santvarkai. Šis priekaištas nepagrindžiamas conceptualia argumentacija apsiribojant tik nuoroda į vieną V. Lenino lozungą.

Nuosaikiojo deterministinio ateizmo atstovai ypač pabrėžė Bažnyčios, religijos pozityvų vaidmenį atskirais istoriniais laikotarpiais, o karingasis ateistas J. Mačiulis šį vaidmenį menkina ir, galime nuspėti, netiesiogiai užsipuola minėtos krypties kolegas. Bažnyčios kaip kultūros skleidėjos veiklą esą

galima paaiškinti ne ypatinga švietėjiška bažnyčios misija, plaukiančia iš religijos esmės, o tuo, kad feodalizmo epochoje ilgai nebuvo kito socialinio instituto, kuris vykdytų šią visuomenei svarbią funkciją. Bet neužmirština, kad bažnyčia, steigdama mokyklas, kviesdama į vienuolynus menininkus ir pan., pirmiausia siekė savo tikslų – stiprinti bažnyčios ir religijos pozicijas. Ir jeigu atitinkamu istoriniu laikotarpiu tas ar kitas dvasininkas, atspindėjęs pažangią visuomenės vystymosi tendenciją, įnešė svarbų indėlį į dvasinės kultūros lobyną, tai šito negalima išvesti iš religinės ideologijos ar bažnyčios kultūrinės misijos, kaip tai daro šiuolaikiniai bažnyčios ir religijos apologetai (Mačiulis 1987: 44).

Čia visiškai nepripažįstama, kad religija kaip ideologija kada nors buvo tikro pozityvumo apraiškos suvedamos į grynus atsitiktinumus – atskirų asmenybių atsitiktinį vaidmenį. Iškalbingas J. Mačiulis teiginys, kad religijos pozityvų vaidmenį išvelgią tik „šiuolaikiniai bažnyčios ir religijos apologetai“ – čia nėra žodžio „buržuaziniai“, kaip įprasta tokiomis atvejais, vadinasi, neatmestina galimybė, kad autorius, pavartodamas tokią formuluotę, turėjo galvoje ir savo idėjinius priešininkus marksistų stovykloje, taip juos netiesiogiai pavadindamas „bažnyčios ir religijos apologetais“. Religijos pozityviam istoriniam vaidmeniui paneigti taikoma atskirų bažnytininkų ir religijos, kaip socialinio instituto, kaip vienos iš visuomeninės sąmonės formų, perskyra: ji nėra originali, o perimta iš oficialiųjų marksizmo tekstų, pirmiausia vadovėlių (žr., pvz., *Mokslinio...* 1986: 19). Įdomu pažymėti, kad kai kuriuose vadovėliuose (nors visi jie buvo oficialiai aprobuoti po griežtos ideologinės kontrolės) galima rasti vienas kitam prieštaraujančių nurodymų. Taigi ir čia aptariamam religijos pozityvumo neigimo atvejui (grindžiamam taip pat ir anksčiau aptartu vadovėliniu ideologiniu šūkiu, jog „religija niekada, joku atžvilgiu nebūna pažangi“) prieštarauja kitame autoritetingame vadovėlyje pateiktas reikalavimas visuomenines ekonomines formacijas (vadinasi, ir jų antstatinius reiškinius, šiuo atveju – religiją) „analizuoti konkrečiai istoriškai“ (jį visokeriopai eksploatavo ir dažnai per plačiai suprato nuosaukieji ateistai), numatantis konkrečiomis istorinėmis aplinkybėmis pasireiškiantį šių formacijų teigiamą is-

torinį vaidmenį: „Vienoje istorinėje epochoje (pavyzdžiui, kapitalizme) buvę pažangūs reiškiniai kitoje epochoje virsta reakciniais. Reikalavimas konkrečiai analizuoti įpareigoja rasti specifines skirtingų visuomeninių ekonominių formacijų pažangos ypatybes“ (Konstantinovas ir kt. 1973: 420). Kaip matysime toliau, reikalavimą „analizuoti konkrečiai istoriškai“ pasitelks ir kai kurie karingieji ateistai, paradoksaliai kritikuodami savo oponentus būtent dėl to paties reikalavimo laikymosi.

Karingasis ir nuosaikusias ateizmas susikibdavo ir dėl konkrečių asmenų darbų. Vieno pirmųjų tokių susidūrimų arena – J. Ažubalio disertacijos gynimas (1968) ir jo aprašymai bei vertinimai mokslinėje spaudoje. Disertacija priskirtina negausiems paties sovietinio marksizmo raidos tyrimams, arba marksizmo savirefleksijai, kuri tuomet buvo labiausiai ideologiškai jautri ir prižiūrima tyrimų sritis. Nepaisant to, autorius itin kritiškai analizuoja tyrimo medžiagą (ateistinę propagandą pokario Lietuvoje), iš esmės dekonstruodamas karingojo ateizmo principus ir sukeldamas konfliktą su tų principų gynėjais (pirmiausia su I. Zaksu, vėliau ir su kitais). Disertacijoje teigiama, kad spręsdami religijos socialinio vaidmens klausimą, pokario Lietuvos ateistai negatyviai vertino religiją – tokią nuostatą autorius laiko vienašališka ir neobjektyvia ir tvirtina, kad dialektinio materializmo požiūriu, tik neigiamų arba tik teigiamų reiškinių nėra, reikia remtis istorizmo principu ir atsižvelgti į konkrečias epochos sąlygas. Kritikuojami rašiniai apie dvasininkijos ir tikinčiųjų reakcinę politinę veiklą ir amoralų gyvenimo būdą: jie esą vienpu-

siški, nutylintys priešingus faktus (žr. Ažubalis 1968, 1969, 1972).

J. Ažubalis sulaukė griežtos oficialiojo oponento I. Zaksio kritikos dėl to, kad ateistų darbuose per daug skrupulingai ieškojo klaidų bei smerkė juos už tendencingumą (jis oponento laikomas būtinu klasių kovoje), išskėlė teigiamus religijos aspektus ir pan. Pats I. Zaksas deklaruoja pačius paprasčiausius karingojo ateizmo metodologinius principus, pirmiausia primityviai suprastus partiškumo, klasių kovos principus, sustiprintus revoliucinės praktikos preferavimu. „Aiškindami religijos vaidmenį klasinėje visuomenėje, marksistai vadovaujasi metodologiniu ideologijos partiškumo principu: klasinėje visuomenėje ideologija turi klasinį pobūdį, išreiškia klasių interesus. Leninas parodo, kad religija klasinėje visuomenėje „vaidina reakcinį vaidmenį, tarnauja engiamosioms klasėms savo viešpatavimui apsaugoti“ (Zaksas 1970: 79). Remdamasis šiais principais I. Zaksas kituose savo tekstuose, netgi praėjus 17 metų nuo minėtos J. Ažubalio disertacijos gynimo, jau sovietmečio pabaigoje, vis dar priekaištuoja šiam autoriui, nors visi ir teoriniai, ir politiniai konfrontacijos motyvai jau praradę aktualumą:

Kai kurie Tarybų Lietuvos ateistinės minties tyrinėtojai [turimas omenyje J. Ažubalis. – G. K.] dabar detalai analizuoja to meto [pokario] marksistų darbuose pasitaikančius trūkumus. Svarbiausiu jų laikomas tendencingumas, vienašališkumas. Tyrinėtojai nurodo, kad to meto ateistinėje literatūroje paprastai vaizduojami amoralūs antihumaniški kunigai bei nusikalte bažnytininkai, užgauliojami tikinčiųjų jausmai. Tačiau negalima tų trūkumų suabsoliutinti ir tik juos akcentuoti. Iš pa-

žiūros tendencinga to meto ateistinė literatūra klasių kovoje suvaidino teigiamą vaidmenį. Tendencingumas, jeigu jis išreiškia pagrindinį tikslą, atspindi reiškinių esmę nuožmios klasių kovos sąlygomis, yra visiškai pagrįstas. <...> Tvirtas ryšys su revoliucine praktika – to laikotarpio [1945–1951] ateistinės literatūros skiriamasis bruožas, tradicija, kuri *lieka gyva, reikšminga ir dabarties* [kursyvas mano. – G. K.] ateistams (Zaksas 1986: 96–100).

Visi Zakso pateikiami argumentai – grynai politiniai pragmatiniai, „lozunginio kalbėjimo“ stiliumi deklaruojamas klasinis kovingumas, tendencingumas, nepakylama net iki minimalios konceptualios diskusijos; pokarinio „karingojo ateizmo“ nostalgiskai ilgimasi ir kiek naivokai trokštama, kad ir tuometinėje dabartyje jis būtų „gyvas ir reikšmingas“.

Lietuvos karingųjų ateistų grupuotė (su partijos ideologinių prievaizdų žinia ar paliepiamu) kartkartėmis vykdėdavo nuosaikesnių ir konstruktyvesnių marksistų (daugiausia E. Meškausko mokyklos atstovų) puolimus oficiozinio žurnalo *Komunistas* puslapiuose. Viename pirmųjų tokių puolimų 1973 m., pasirašytų A. Gaidžio su kitais kolegomis, be kita ko, kluvo ir nuosaikiojo deterministinio ateizmo atstovams, tarp jų ir jau minėtam J. Ažubaliui:

Tačiau autorius [J. Ažubalis] vis dėlto yra vienpusiškas, nes jis beveik neatsižvelgia į konkrečias istorines nagrinėjamojo laikotarpio aplinkybes, į klasių kovos ypatybes, į reakcinės dvasininkijos tuo metu užimtas pozicijas klasių kovoje. <...> Autorius aistringai siekia įrodyti, kad atskirais periodais religija yra buvusi pažangi. Tačiau jo argumentai yra neįtikinami, nes jis aiškiai suplaka tokias sąvokas, kaip religinė ideologija, bažnyčia, religinių jaus-

mų ar ideologijos nuspalvinti sąjūdžiai. <...> Skirtingos taip pat sąvokos „būtinasis“ ir „pažangus“. Kova po religijos vėliava dar anaipol nerodo religijos ideologijos pažangumo (Gaidys ir kt. 1973: 72).

Čia religijos pozityviam istoriniam vaidmeniui paneigti vėl taikoma jau aptarta konkrečių dvasininkų, Bažnyčios ir religijos, kaip vienos iš visuomeninės sąmonės formų, perskyra. Karingiesiems ateistams užkliuvo ir kito nuosaikiojo ateisto J. Repšio teiginys, kad religiją kūrė pati liaudis: kritikai teigė, jog tai teisinga tik labai ankstyvu visuomenės raidos tarpsniu, o klasinėje visuomenėje formuojant religinę ideologiją lemiamą vaidmenį atlieka valdančiosios klasės ir jų įtakoje esančios religinės institucijos. „Nematyti to ir kalbėti apie „liaudį aplamai“ kaip apie religijos gamintoją kartu reiškia išleisti iš akių marksistinę metodologiją, reikalaujančią konkrečiai istoriškai nagrinėti visuomenės reiškinius“ (ten pat: 71). Ši kritika marksistinės metodologijos požiūriu yra pagrįsta; tas pats pasakytina ir apie J. Repšio „religijos, kaip susvetimėjusių visuomeninių santykių sužmoginimo priemonės“, teiginio kritiką (žr. ten pat).

Aptariamoje karingųjų ateistų plėtojamoje kritikoje galima išvelgti keletą dalykų: nuosaikieji ateistai iš tikrųjų marksizmo dogmas traktavo kiek įmanoma plačiau ir dėl to kartais iš tikrųjų išklydavo iš marksistinės metodologijos rėmų išsakydami šios metodologijos požiūriu nepagrįstų teiginių (jų darbai, nors ir daug kūrybingesni bei konceptualiai turtingesni nei karingųjų ateistų, nėra šio straipsnio objektas). Be to, čia susiduriame su (kaip jau minėjome) paradoksaliu karingųjų ateistų rėmimusi

„konkrečios istorinės analizės“ postulatu: jį plačiai taikė nuosaikieji ateistai siekdami parodyti religijos pažangius aspektus, o karingieji oponentai juo remiasi siekdami priešingo tikslo – reikalaujanti atskleisti religijos klasinį pobūdį ir reakcingumą konkrečiomis istorinėmis aplinkybėmis.

Kitas karingųjų ateistų išpuolis *Komunisto* žurnale surengtas 1984 m. Nors jis pasirašytas I. Kriveliovo (žymaus ateizmo specialisto iš Maskvos) pavarde, nėra iki galo aišku, ar straipsnį parašė jis pats, ar jo pavarde pasinaudojo jau minėtas įtakingas ideologas G. Zimanas. Kad ir kaip ten būtų, straipsnyje kritikuojama A. Lozuraičio ir J. Minkevičiaus pateikiama religijos ir ateizmo samprata: čia, remiantis K. Marxo socialine koncepcija, pripažįstama, kad religija yra objektyvus, tam tikrų istorinių, susvetimėjusios visuomenės sąlygų suponuotas ir todėl alternatyvos neturintis kultūros fenomenas, kuriame būtina matyti tam tikrą realaus, praktinio žmonių gyvenimo turinį. Ši religijos sampratos ypatybė daugiausia ir užkliūva straipsnio autoriui. Jis nuosekliai remiasi iš esmės subjektyvistiniu požiūriu, kad religija – blogis apskritai, tai yra absoliutus blogis, nepriklausomai nuo jokių istorinių sąlygų ir aplinkybių. O ateizmas, priešingai, – gėris apskritai (žr.: Kriveliovas

1984: 57–58). Kritikuojamiems autoriams priekaištaujama dėl „objektyvistinio požiūrio“ į religiją (žr. ten pat: 59) ir šiam požiūriui priešpriešinamas tikruoju marksistiniu laikomas teiginys apie objektyvios ir subjektyvios tiesos vienybę. Taip pat jie kritikuojami ir dėl „atsisakymo smerkti religiją“, dar daugiau, dėl „impozantiško ir patrauklaus religinio judėjimo vaidmens charakteristikos“, taip pat dėl užuominų, kad marksizmas sukūręs apriorines (suprask, dogmatines, nelanksčias ir todėl nevaisingas) religijos traktavimo schemas (ten pat: 59–60). Įdomu pažymėti, kad čia atstovaujama karingojo ateizmo metodologinė nuostata pagrindžia savo reikšmę dar kartą remdamasi V. Leninu: „V. Leninai aukštai vertino ateistinę propagandą, pabrėžė karingojo ateizmo (o ne bet kio) ypač didelę reikšmę“ (ten pat: 58). Šis kritikos atvejis dar kartą paliudija nuosaikiojo ateizmo liberalumą ir netgi tam tikrą „antimarksistiškumą“ gyvenamojo meto kontekste bei leidžia išvelgti pasikartojantį jau aptartų conceptualių marksizmo priemonių (ateizmo bėkompromisiškumas, kovingumas, pozityvumas, religijos absoliutus negatyvumas ir reakcingumas, dogminių istorijos schemų tvirtas laikymasis ir pan.) vartojimą formuluojant kontrargumentus priešingų nuostatoms paneigti.

KARINGOJO ATEIZMO BANDYMAI ATSINAUJINTI

Devintojo dešimtmečio pradžioje partijos ideologai dėjo pastangas reanimuoti ateistinės propagandos mechanizmą. Apie ateistinės indoktrinacijos sustiprinimą daug kalbėta 1982 m. balandžio mėn. vykusiame LKP CK plenume, ku-

riame pagrindinį pranešimą skaitęs LKP ideologijos sekretorius L. Šepetytis, be kita ko, pažymėjo būtinybę sustiprinti, o kur nėra – įsteigti mokslinio ateizmo katedras pedagoginėse aukštosiose mokyklose, kritikavo ateizmo teoretikų ato-

trūkį nuo praktikos. Dėl neveiklumo buvo kritikuojama respublikinė mokslinės-ateistinės propagandos koordinavimo taryba, užsipultas 1981 m. išleistas A. Rybelio sudarytas *Religijotyros įvadas* (beje, jo autoriai – vien deterministinio ateizmo atstovai), kuriame neva neįvertintas ateistinio auklėjimo vaidmuo, užtušuota klasinė religijos esmė (žr. Streikus 2003: 15).

Ateistinio darbo problemos ir tolimesnės kryptys buvo apibendrintos žymiausių sovietinės Lietuvos karingojo ateizmo ideologų straipsnių rinkinyje *Ateizmas ir dabartis* (1983). Turbūt išsamiausiai ateistinės propagandos uždavinius to meto sąlygomis aptaręs J. Mačiulis nurodė tokius jos programinius principus: 1) ji turi būti glaudžiai susieta su aktualiomis tarptautinės politikos problemomis, t. y. atskleisti, kaip religinis faktorius panaudojamas politiniams tikslams; 2) turi būti stiprinamas ateistinio ir internacionalinio auklėjimo ryšys; 3) reikia daugiau dėmesio skirti doroviniame etiniam ateistinės propagandos aspektui; 4) siekti glaudaus ryšio tarp ateizmo ir gamtos mokslų propagandos, t. y. ne tik propaguoti mokslo pasiekimus, bet ir atskleisti jų pasaulėžiūrinę reikšmę (Mačiulis 1983: 96–97). Apskritai J. Mačiulis akcentavo būtinybę stiprinti ateistinės propagandos filosofinį potencialą.

J. Mačiulis formuluoja (tiksliau, retransliuoja partijos ideologų skirtingu laiku ir skirtingomis direktyvomis suformuluotą) karingojo ateizmo programą, kurioje vyrauja žodžiai „propaganda“, „politiniai tikslai“, „auklėjimas“, t. y. tie patys praktiniai koviniai uždaviniai, kuriuos bandoma praturtinti tam tikru kon-

ceptualių lygmeniu. Šis praturtinimas randasi ne iš kokių nors iki galo neišnaudotų ateizmo metodologinių priemonių arsenalo, bet iš išorės, reikalaujant ateistinėje propagandoje pasitelkti kitas sritis – mokslo laimėjimus ar etinius principus. Pirmasis programos punktas marksistinių ateizmą siekia paversti ideologinės kovos su išorės priešu (kapitalizmu, įvardijamu kaip imperializmas) sudedamąja dalimi (vadinasi, čia klasių kovos principas perkeliamas į tarptautinių santykių lygmenį): „Imperialistinė propaganda intensyviai naudoja religiją politinės reakcijos tikslams, visomis priemonėmis skatina ir palaiko klerikalinį antikomunizmą“ (ten pat: 93). Šis programos punktas yra 1983 m. SSKP CK plenumo ideologinio darbo klausimais pagrindinę kalbą sakiusio K. Černenkos teiginių atbalis. Pastarasis daug kalbėjo apie užsienio ideologinius centrus, kurie siekia panaudoti religinius jausmus antisovietiniams tikslams (žr. Streikus 2003: 17).

Trečiasis ir ketvirtasis programos punktai – tai praktiškai jau vykdomų ateistinio darbo kryptių pakartotinis akcentavimas: ateizmo siejimas su komunistiniu auklėjimu ir komunistine morale tuo metu vyko jau kone du dešimtmečius. Ketvirtąjį programos punktą (kaip jau matėme anksčiau) dar 1921 m. suformulavo V. Leninas, jį galime rasti ir 1954 m. lapkričio 10 d. TSKP CK nutarime „Dėl klaidų vykdant mokslinę ateistinę propagandą gyventojų tarpe“. Jame, be kita ko, buvo reikalaujama „pagerinti mokslinės ateistinės propagandos turinį: kritikuoti religiją ir bažnyčią remiantis gamtos ir visuomenės mokslų duomenimis, neleisti įžeidinėti tikinčiųjų jausmų, religinės

pasaulėžiūros kritiką derinti su mokslo apie gamtą ir visuomenę populiarinimu“ (*Mokslinio...* 1986: 153). Kituose oficialiuose tekstuose šis ateizmo programinis punktas apskritai laikytas pačiu svarbiausiu: „Šios [ateistinės] propagandos pagrindą [kursyvas mano. – G. K.] turi sudaryti populiarus šiuolaikinio mokslo duomenų aiškinimas, nes tie duomenys patvirtina teisingas materialistines pažiūras į gamtos ir visuomenės vystymąsi“ (Kelė, Kovalzonas 1960: 155). Reikalavimas ateizmą grįsti „gamtos ir visuomenės mokslų duomenimis“ būtent ir išreiškia karingojo ateizmo visada palaikytą religijos gnoseologinių šaknų demaskavimą, kuris niekada nebuvo priimtinas deterministinio ateizmo atstovams.

Reikšmingiausiu laikytinas aptariamąsios programos bendrasis reikalavimas „stiprinti ateistinės propagandos filosofinę potencialą“, taip pat filosofškai giliau interpretuoti gamtos mokslų laimėjimus. Reikia pažymėti, kad šis bendrasis reikalavimas kartu su kitais programos punktais (išskyrus pirmąjį) žymi karingojo ateizmo siekį tapti konceptualesniam: tai poslinkio nuo klasių kovos principo ir dvasininkijos puldinėjimų prie pozityvaus ateizmo kūrimo – t. y. ateizmo, kuris ne tik kovotų su religija, bet ir kurtų nuosavas vertybes. Toks siekis pranoko karingųjų ateistų jėgas ir reikalavo platesnių kūrybinių sričių atstovų (mokslininkų, etikos ir ugdymo specialistų, menininkų ir pan.) įsitraukimo.

IŠVADOS

Sovietų Sąjungoje XX a. trečiajame dešimtmetyje susiklostė dvi marksistinio ateizmo nuostatos, sąlygiškai vadintinos determinizmu ir voliuntarizmu, iš esmės išsilaikiusios per visą sovietinės sistemos istoriją. Deterministai religijos esmine priešastimi laikė iškreiptas žmogaus egzistavimo socialines ekonomines sąlygas – kai jos ištaisomos panaikinus klases, ekonominę išnaudojimą ir skurdą, religija neišvengiamai nunyksta pati. Voliuntaristai labiau akcentavo karingąją ateistinę taktiką: nepakanka socialiniams dėsniams leisti veikti savaime, reikia aktyviai šalinti religijos atgyvenas. Deterministinis požiūris vėliau reiškesi nuosaikešniu, konceptualesniu („dogminiui-ideologiniu) ateizmo pavidalu, o voliuntarizmas labiau būdingas karingajam, praktiniam pragmatiniam ateistinės pro-

pagandos variantui. Jam būdinga: partiskumas, arba klasių kovos principo perkėlimas į ateizmo metodologijos lygmenį – religija esanti išnaudotojų klasių ideologija, tad kova su ja yra klasių kovos sudedamoji dalis; iš to kylantys kovingumas, bekompromisiškumas, tendencingumas; religijos gnoseologinių šaknų reikšmės pabrėžimas; istoriškumo principo neigimas ir iš jo kylantis absoliutus religijos pozityvumo nepripažinimas.

Komunistų partijos ateizacijos politikoje ilgainiui įsivyravo nuosaike voliuntaristinė ateizmo kryptis, o filosofų marksistų ateizmo problematikos darbuose ryškesnė tendencija konceptualesnio deterministinio ateizmo varianto link. Ryškiausi karingojo ateizmo reiškėjai Lietuvos marksistinėje filosofijoje (I. Zaksas, A. Gaidys, J. Mačiulis, A. Bal-

sys ir kt.) daugiausia rėmėsi primityviai suprastu partiškumo, klasių kovos principu, sustiprintu revoliucinės praktikos, tendencingumo ir bekompromisiškumo preferavimu. Neigiant bet kokį religijos pozityvų istorinį vaidmenį taikyta atskirų bažnytininkų ir religijos, kaip socialinio instituto, kaip vienos iš visuomeninės sąmonės formų, perskyra.

Devintojo dešimtmečio pradžios bandymai atnaujinti karingąjį ateizmą formuluojant programinius jo principus (teigiant ateizmo glaudžią sąsają su ak-

tualiomis tarptautinės politikos problemomis, reikalaujant stiprinti ateistinio ir internacionalinio auklėjimo ryšį, daugiau dėmesio skirti etiniam ateistinės propagandos aspektui, siekti glaudaus ryšio tarp ateizmo ir gamtos mokslų propagandos) vertintini kaip esamų (kartais net gerokai senų) partijos ideologinių rezoliucijų pakartojimas ar jau ilgokai vykdomų ateizmo plėtotės aspektų pabrėžimas, nepraturtinęs ateizmo konceptualių priemonių esmingai nauju turiniu.

Literatūra

- Ažubalis Juozapas. 1968. Bažnyčios skelbiamos dorovės kritika Lietuvos ateistinėje 1940–1965 m. literatūroje (Kai kurie aspektai), *Problemos* 2: 124–129.
- Ažubalis Juozapas. 1969. *Religijos kilmės ir socialinio vaidmens problema (iš Lietuvos ateistinės minties istorijos 1940–1965 metais)*. Filosofijos mokslų kandidato laipsnio disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Ažubalis Juozapas. 1972. Religijos socialinio vaidmens klausimu, *Problemos* 9: 96–101.
- Beemans Pierre J. 1967. Scientific Atheism in the Soviet-Union: 1917–1954, *Studies in Soviet Thought* VII, 3: 234–242.
- Čedavičius Aleksas. 1962. Некоторые вопросы научно-атеистического воспитания, *Filosofija* II (1 sąs.): 5–34.
- Gaidys Antanas (su kt.). 1973. Leidiniui „Problemos“ – penkeri metai, *Komunistas* 8: 69–75.
- Kelė V., Kovalzonas M. 1960. *Visuomeninės sąmonės formos*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Konstantinovas Fiodoras (su kt.). 1973. *Marksistinės-lenininės filosofijos pagrindai*. Vilnius: Mintis.
- Kriveliovas I. 1984. Daugiau reiklumo, *Komunistas* 7: 57–61.
- Mačiulis Jonas. 1983. Mokslinės ateistinės propagandos turinys šiuolaikinėmis sąlygomis. *Ateizmas ir dabartis*. Sud. J. Mačiulis: 90–101. Vilnius: Mintis.
- Mačiulis Jonas. 1986. Kultūra, religija, ateizmas, *Kultūros barai* 11: 33–35.
- Mačiulis Jonas. 1987. *Moralė. Religija. Ateizmas*. Vilnius: Lietuvos TSR „Žinijos“ draugija.
- Marcuse Herbart. 1958. *Soviet Marxism: A Critical Analysis*. New York: Columbia University Press.
- Mokslinio ateizmo pagrindai*. 1986. Vilnius: Mintis.
- Putinaitė Nerija. 2015. *Nugenėta pušis: Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai.
- Streikus Arūnas. 2003. Ateistinės propagandos pobūdis Lietuvoje 1975–1988 m., *Genocidas ir rezistencija* 1(13): 7–21.
- Zaksas Irmija. 1970. Leninas ir metodologinės religijos kritikos problemos. *Leninizmas ir dabartis*. Ats. red. K. Sideravičius: 76–87. Vilnius.
- Zaksas Irmija. 1986. Ateistinė mintis Tarybų Lietuvoje (1940–1985 m.). *Ateistinės minties raida Lietuvoje*. Sud. I. Zaksas: 94–113. Vilnius.
- Zimanas Genrikas. 1984. *Siluetai*. Vilnius: Vaga.